

ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ОСВІТІ

УДК 372.811.161.2(075.2)

Інна КОЗАК

УКРАЇНСЬКА БУКВАРНА ТРАДИЦІЯ КІНЦЯ ХІХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТОВОЇ ТА СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДРУЧНИКА

Стаття присвячена комплексному аналізу українських букварів кінця ХІХ ст. Виявлено українську букварну традицію тієї пори.

Статья посвящена комплексному анализу украинских букварей конца ХІХ в. Определена украинская букварная традиция того времени.

The article is devoted to the complex analysis of Ukrainian ABC-books of the end of the ХІХ century. The Ukrainian ABC-books tradition of that time was uncovered.

Сучасна освіта вимагає сприятливих умов для розвитку і саморозвитку особистості, серед сукупності яких є досконалий шкільний підручник. Важливим джерелом модернізації сучасної навчальної книги, удосконалення її змісту, структури, методичного оснащення є історичний досвід попередніх поколінь із цієї проблеми. Буквар як перша книга з навчання грамоти завжди відбиває той період, коли він створений та функціонує. Крім того, підручник відображає конкретні педагогічні явища, методичні позиції автора навчального видання. Тому у процесі аналізу навчальної літератури кінця ХІХ ст. оцінку історичних ідей будемо здійснювати з урахуванням конкретних соціальних умов того періоду, а також сучасного погляду на проблеми освіти. Це дозволить вирізнити традиційні та оригінальні педагогічні рішення, які можуть становити цінність для сучасного процесу підручникотворення.

Критичну оцінку навчально-педагогічної літератури, її ретельний аналіз та порівняння з іншими історичними документами простежуємо у дисертаційних дослідженнях В. Богуславської, В. Волошиної, Л. Гонюкової, Г. Груць, О. Каськів, Л. Кобилянської, О. Клименко, М. Малиш, О. Неживого, Л. Ніколенко, Н. Побірченко, А. Погрібного, Є. Поточни (Польща) та ін. Однак ці наукові розвідки розглядають окремі букварі в аспекті культурно-антропологічних та суто педагогічних домінант.

Метою статті є з'ясування особливостей української букварної традиції 90-х років ХІХ ст. на основі аналізу змістової та структурної організації підручників тієї пори.

У 1891 р. вийшло чергове видання «Руского Букваря для народних шкіл» [1] Григорія Зарицького та Романа Заклинського, учителів Львівської чоловічої вчительської семінарії. Підручник має складну внутрішню структуру і містить дві основні частини: букварну, укладену Г. Зарицьким, та післябукварну, автором якої є Р. Заклинський. Букварна частина складається з двох основних розділів: рукописного та друкованого. Водночас кожен розділ вміщує тему А «Малі букви» та тему Б «Великі букви». У кожній темі простежується чітко визначена система роботи від ознайомлення з літерами до вправ, спрямованих на вироблення навичок читання.

Такий концентричний принцип розміщення навчального матеріалу, коли нові знання формуються з опорою на вже засвоєні, мав ряд позитивних характеристик: забезпечував послідовність, наступність опанованого, був доступним для дітей молодшого шкільного віку. Проте вимога подавати навчальний матеріал спершу малою, а потім великою азбукою часом суперечила принципу науковості: власні імена, слова на початку речення подавалися спершу малими літерами. Тому такий спосіб подання навчального матеріалу, на нашу думку, є неефективним.

На початку підручника вміщено розділ «Рисунки для вправ руки і ока» [1, с. 3–4], що пропонує графічні вправи у письмі різного роду ліній, елементарних предметів, геометричних фігур тощо. Цікаво, що серед усієї різноманітності графічних позначень основні елементи букв (паличка із заокругленням внизу, паличка із заокругленням вгорі, півовал і

овал) виділено жирним шрифтом. Безперечно, такий прийом є важливим для вироблення навички каліграфічного письма. Зміст добукварної частини підручника спонукає нас дійти висновку, що одним із основних завдань цього періоду була підготовка руки дитини до письма. На це вказують підготовчі графічні вправи.

Важливість поставленого завдання стає зрозумілою після аналізу букварної частини підручника, а саме розділу «Часть писана». Основними компонентами цього розділу є такі: ряд простих предметних малюнків; слова-назви предметів, зображених під картинками у рукописному варіанті (як правило, одно-, двоскладові); рукописні літери, виділені з поданого слова (як правило, його початку); склади, слова, речення з вивченими літерами, які представлені рукописним шрифтом. Отже, робимо висновок про те, що, систематично вивчаючи всі «нормальні слова» цієї азбуки, діти засобом письма навчалися читати. Тому вправам з письма у підручнику було приділено велику увагу. Підтвердження нашої думки знаходимо у розділі «Часть друкована», коли засвоєння форм малих та великих літер здійснювалося з опорою на рукописний шрифт: кожна друкована літера порівнювалася з уже вивченою рукописною.

Отже, буквар Гр. Зарицького та Р. Заклинського було складено способом «письма-читання», названого ще природним методом. За своєю суттю цей метод є звуковим аналітико-синтетичним.

Послідовність вивчення букв протягом букварного періоду різна у частині рукописній та друкованій, при вивченні малих та великих літер. На нашу думку, простежується така закономірність: порядок розміщення літер малої азбуки (у рукописному та друкованому варіантах) зумовлений труднощами акустико-фізіологічного творення звуків та поєднань їх у склади. Порядок же розміщення літер великої азбуки — схожістю буквених елементів. Однак ця закономірність є досить нестійкою.

Єдиної системи подачі навчального матеріалу в межах сторінки чи сторінкового розвороту не витримано. Відповідно до етапу навчання матеріал для письма та читання кількісно збільшується.

До системи навчання читати у букварній частині входять такі елементи: букви, склади, слова, речення, тексти. Характерно, що весь навчальний матеріал букварної частини поділено рисками поділу на склади. Такий підхід хоча й забезпечує міцність у засвоєнні способу читання, однак є неефективним шляхом вироблення швидкості читання. Більш доцільним вважаємо перехід до читання цілими словами вже на перших етапах навчання.

Зауважимо також, що характерною ознакою аналізованого букваря є посилена увага до засвоєння орфоепічних норм українського мовлення. У всіх дво- та багатоскладових словах букваря стоять знаки наголосу. Необхідність застосування такого прийому можна пояснювати проблемами мовно-культурного становища українського народу.

Буквар яскраво відображає нестабільність правописної системи того періоду. Автори намагаються представити різні варіанти графічного позначення звуків: *i*, *ѣ* /*йі*/; *ю*, *я* /*йа*/; *ѣ*, *ьо* /*йо*/; *и* /*і*/; *о* /*і*/ [1, с. 31–44]. З тією ж метою на с. 45 букваря вміщено підрозділ «Деякі букви пишуться ще и так».

Лексичний матеріал книги досить різноманітний. Широко представлені у букварі тематичні групи слів на позначання тварин, птахів і комах; рослин городу, саду, лісу. Виховний потенціал текстового матеріалу сконцентровано у післябукварній частині. Частина друга (післябукварна) містить віршовані тексти (30 %), серед яких є твори малих жанрів: байка, коліскова, прислів'я тощо. Буквар Гр. Зарицького та Р. Заклинського цікавий наявністю значної кількості прозових творів пізнавального характеру: про частини тіла людини, знайомство з професіями, описи рослин, тварин тощо. Завершується післябукварна частина букваря введенням народного гімну, що сприяє національному вихованню школярів.

Отже, проведений аналіз підручника з навчання грамоти Гр. Зарицького та Р. Заклинського 1891 р. дав можливість виявити характерні риси аналізованого букваря. Основним способом навчання дітей грамоти тут виступає метод письма (аналіз) і читання (синтез), згідно з яким засобом письма учні навчалися читати. З точки зору методичного

оснащення буквар містить ряд блоків: добукварну частину (вправи для руки і ока), частину на вивчення малих рукописних літер, великих рукописних букв, малих друкованих літер, великих друкованих літер, післябукварну частину (одступи до читання). На наш погляд, таке структурування навчального матеріалу не є оптимальним у процесі формування в учнів елементарних навичок читання і письма. Як педагогічна система цей буквар містить ряд елементів позатекстового компонента (зразки дій, вказівки до виконання завдань), що дозволяє учням ефективніше засвоювати навчальний матеріал.

Одним із найвизначніших підручників Буковини кінця XIX ст. був буквар Омеляна Поповича. У 1880 р. він переміг на конкурсі, проголошеному Красною Шкільною Радою; у 1881 р. відбулась апробація підручника, а на початку 1884 р. видавництво шкільних книжок у Відні видрукувало його. З початком нового шкільного року, з 1 вересня 1884 року, він був запроваджений у народних школах краю [2, с. 58].

Розглянемо видання «Букваря для шкіл народних» О. Поповича 1892 року [3]. Ця книга з навчання грамоти містить дві основні частини — букварну та післябукварну (читанку). Добукварної частини в підручнику не виділено.

Букварна частина досить об'ємна (2/3 об'єму підручника), проте структура дещо простіша, ніж у букварі Гр. Зарицького та Р. Заклинського. О. Попович наголошує на потребі роздільного вивчення малих та великих літер, поділивши буквар на два відділи. Однак вивчення рукописних та друкованих шрифтів не відокремлено, а подано на кожній сторінці підручника паралельно. До оригінальних авторських рішень можна віднести також ідею виділення в I відділі букварної частини «Сложених согласних» [3, с. 36–45], де автор упродовж 15 занять пропонує вправи на читання та письмо складів і слів зі збігом приголосних. Крім того, послідовність запропонованих вправ демонструє увагу автора до парних дзвінких-глухих приголосних. На наш погляд, увага до таких аспектів є корисною у процесі вироблення навичок читання.

Система вивчення букв упродовж букварного періоду різна у I та II відділах. При вивченні малої азбуки вона, на наш погляд, зумовлена ступенем труднощів у творенні відповідних звуків. Простежується система вивчення літер відповідно до 3 етапів: спершу подано голосні *о, и, а* та тверді приголосні, потім представлено літеру *ь*, далі — йотовані та *і*. Характерним є те, що автор наприкінці «малої азбуки» подає різні варіанти позначення звука */i/* на письмі: *ѣ, ѣ, ѣ* та правила читання позначки *ѣ*, що дорівнює складу «ві». Безперечно, правописна система західноукраїнських земель того часу потребувала використання такого виду вправ.

На нашу думку, в основу букваря О. Поповича покладено популярний на той час спосіб письма-читання, адже автор спочатку подає ряд простих предметних малюнків, слів-назв предметів у рукописному та друкованому варіантах, слів, які за звуковим складом аналогічні до слова-зразка, окремих речень, зведеного алфавіту. Порівнюючи буквар О. Поповича з аналогічним виданням Гр. Зарицького та Р. Заклинського 1891 р., доходимо висновку, що спосіб організації навчального матеріалу тут чіткіше зорієнтований на застосування методу «нормальних слів». Це видно з того, що предметні малюнки максимально схематизовано; усі «нормальні» слова містять лише вивчені літери, що допомагає «розкласти» слова на звуки і букви; порядок представлення навчального матеріалу в межах сторінки відображає потребу аналітичної діяльності учнів; вивчення рукописної літери та її друкованого відповідника здійснюється в межах одного уроку. Отже, буквар О. Поповича чітко демонструє модель навчання грамоти за методом «нормальних слів».

Система спеціальних прийомів вироблення в учнів способу читання в аналізованому букварі різноманітніша, ніж у попередньому. Це і спеціальні вправи у читанні слів зі збігом приголосних, як ми уже зазначали, і наголошування слів, і поділ на склади. Зазначимо, що автор пропонує різні способи позначення складоподілу слів відповідно до етапу навчання. Так, у I відділі — це наявність рисок поділу, у II — відступи між складами слова, у «Читанці» — відсутність будь-яких способів складоподілу. Отже, автор здійснив крок до реалізації в букварі принципів послідовності, систематичності та доступності. Наголошування

слів, як ми зрозуміли, можна віднести до букварної традиції кінця XIX ст. У цьому підручнику, як і в букварі Гр. Зарицького та Р. Заклинського, слова розміщено не в колонках, а в рядок, що звужує можливість оптимального опанування читацькими навичками.

Текстовий матеріал букварного періоду представлений народними прислів'ями, приказками. Окремі розповідні речення також спрямовані на моральне виховання учнів. Наявні в букварі тексти націлені на охорону життєдіяльності учнів: «Іди все правою дорогою» тощо [3, с. 47].

Тексти післябукварного періоду досить різноманітні за жанрами (прозові твори, поезія, загадки, молитви, гімн) та тематично (про людину, тварин, пори року, працю людей тощо). Підручник мало ілюстровано.

Отже, у букварі О. Поповича спостерігається дотримання основних методичних традицій тієї пори: забезпечення процесу читання засобом письма, роздільне вивчення малого та великого шрифтів, наголошування та складоподіл як основні способи забезпечення поскладового читання.

До оригінальних авторських рішень, які знайшли відображення в букварі, віднесемо такі: спрощення у способі зображення «нормальних слів»; введення окремого розділу та групування навчального матеріалу за дзвінкістю-глухістю; послідовне зменшення ролі складоподілу у виробленні навичок читання.

Найпродуктивнішим за кількістю перевидань на західноукраїнських землях можна вважати львівський буквар «Школа народна» [4], який витримав десятки перевидань із 1893 по 1922 рік. Проаналізуємо одне з перших його видань — 1894 року. Підручник містить ряд структурних елементів, які виділено лише у змісті. На наш погляд, відсутність елементів апарату орієнтування на робочих сторінках підручника звужує можливості його ефективного використання у процесі самостійної роботи школярів.

У львівському букварі можна виділити добукварну, букварну та післябукварну частини. Добукварна частина підручника, як і в букварі Гр. Зарицького та Р. Заклинського, представлена графічними вправами для підготовки руки та ока до письма. Щоправда, у цьому букварі група вправ, спрямована на письмо власне елементів літер, виділена спеціальним чином (за місцем та способом представлення).

Букварна частина львівського букваря об'єднала в собі два підходи до структурування навчального матеріалу. Як і в букварі О. Поповича, пріоритетною тут є увага до розміру літер, тому виділено два основних розділи: на вивчення малої та великої азбуки. Як і в букварі Гр. Зарицького та Р. Заклинського, рукописні та друковані літери розглядаються окремо, щоправда, лише в межах малої азбуки. Отже, букварну частину львівського букваря можна умовно розмежувати на три основні розділи, кожен з яких націлений на розв'язання своїх суто методичних проблем.

Порядок вивчення малих рукописних та малих друкованих літер ідентичний: основною тут, на наш погляд, є вимога врахування ступеня труднощів творення відповідного звука. Групування голосних на перших етапах навчання ми пояснюємо впливом букварної традиції початку XIX ст., коли згідно зі звуковим синтетичним методом спершу відбувалося засвоєння всіх голосних звуків. Основним показником, покладеним в основу групування та порядку вивчення великих літер (рукописних і друкованих), на наше переконання, виступає ступінь схожості основних елементів літери.

Єдиної системи подачі літер на сторінці чи сторінковому розвороті не витримано. Спеціальними прийомами вироблення в учнів способу читання виступає складоподіл (без забезпечення поступовості). Наголошування слів спрямоване на формування правильності, виразності читання. До оригінальних авторських рішень львівського букваря віднесемо:

– наявність системи вправ, спрямованої на засвоєння способу читання м'яких приголосних, позначених м'яким знаком;

– введення сюжетних ілюстрацій, які могли б становити цінність як наочний матеріал для вступної бесіди перед читанням тексту букваря і як матеріал для розвитку зв'язного мовлення учнів;

– наявність у букварі азбуки в прислів'ях та приказках.

Лексичний склад букваря досить різноманітний, володіє можливостями пропедевтики граматичних знань: формування уявлень про частини мови, про правопис власних назв.

Текстовий матеріал львівського букваря спрямований на формування у дітей елементарних світоглядних позицій, глибоких етичних та релігійних переконань. Упродовж післябукварного періоду діти практично ознайомлюються з основними типами текстів — розповіддю, описом, міркуванням. Широке залучення віршів (40%), загадок, дитячих пісенок, ілюстрування окремих творів робить зміст букваря цікавим та доступним для учнів-початківців.

Отже, буквар «Школа народна» (1894 р.) містить ряд методичних знахідок, як-от: читання м'яких приголосних та аналогічних слів та складів за подібністю, збагачення структурного складу букваря змістом, сюжетними ілюстраціями тощо. Водночас цей буквар, поряд з іншими підручниками тієї пори з навчання читання та письма, дав змогу виявити загальні тенденції їх творення.

Підсумовуючи сказане про вітчизняні букварі кінця XIX ст., визначимо букварну традицію тієї пори. По-перше, основним методом, закладеним в основу підручників для навчання грамоти, був звуковий аналітико-синтетичний метод. Проте сутність запропонованої в букварях системи роботи точніше передає термін «метод письма-читання». Вважалося, що читання як синтетичний вид діяльності повинен бути наслідком аналізу, яким є письмо слів. Тому кожен з аналізованих букварів спершу містив вправи з рукописним, а потім друкованим шрифтом. Спосіб групування цих вправ залежав від авторської творчості.

Посилена увага до графічної діяльності під час навчання грамоти спонукала укладачів букварів виділяти окремий розділ підручника для підготовки руки й ока учня до малювання, письма і читання. Виділення добукварної частини букварів кінця XIX ст. ми визначили другою закономірністю їх функціонування.

По-третє, підручники з навчання грамоти тієї пори структурно націлювали на окреме вивчення малих та великих літер. Варто зауважити, що засвоєння процесу читання та письма здійснювалося переважно на матеріалі «малої азбуки». На це вказує методичне оснащення цієї частини букварів: наявність предметних малюнків, шрифтове виділення виучуваних літер, поступове збільшення кількості навчального матеріалу тощо. Вивчення ж «великої азбуки» здійснювалося на матеріалі вже засвоєного.

По-четверте, основним прийомом формування в учнів способу читання та правильної вимови слів виступав складоподіл, наголошування слів. Простежується лінійна система розміщення слів у букварях тієї пори. Застосування колонок слів, таблиць, схем тощо не можна віднести до букварної традиції кінця XIX ст.

По-п'яте, порядок вивчення літер букваря зумовлювався мірою труднощів акустико-фізіологічного творення відповідних звуків. При повторному ж вивченні великих друкованих літер порядок їх розміщення залежав від ступеня схожості графічних елементів букв. Помічено закономірність: матеріал для читання впродовж букварного періоду представлений окремими складами, словами та реченнями. Зв'язні тексти сконцентровано у післябукварній частині підручника. Ми пов'язуємо це з намаганням методистів забезпечити поступовість в оволодінні навичками читання: спершу — правильності й швидкості, потім — свідомості й виразності.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розкритті технології навчання грамоти в чинних (альтернативних) букварях для національної школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зарицький Гр. Руский буквар для народних шкіл / Гр. Зарицький, Р. Заклинський. — Львів: Наклад. шк. книжок Ставропигійського інституту, 1891. — 128 с.
2. Кобилянська Л. Зміст освіти українських народних шкіл Буковини у світлі загально-австрійського та крайового законодавства (XVIII – поч. XX ст.) / Л. Кобилянська, С. Мединський // Науковий вісник Чернівецького університету. — Вип. 176. — Чернівці: Рута, 2003. — С. 58–64.
3. Попович О. Буквар для шкіл народних / О. Попович. — Відень: Накл. ц. к. дирекції шкільних книжок, 1892. — 118 с.
4. Школа народна. Часть перша. Буквар. — Львів: Друк. наук. тов. ім. Шевченка, 1894. — 80 с.